

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ III

РАННІ СЛОВ'ЯНИ І КИЇВСЬКА РУСЬ

МАТЕРІАЛИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
за 1947 — 1948 рр.

Наукова бібліотека
Інституту археології НАНУ

B0000005832

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1952

15351

15351

Є. В. МАХНО

КАНТЕМИРІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ТА МОГИЛЬНИК КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ

Основною тезою радянської історичної науки в питанні походження слов'ян є ствердження їх автохтонності на тій території, на якій римськими, візантійськими й арабськими істориками були засвідчені слов'янські племена.

У нашій науці утвердився погляд про те, що загалом слов'янство на цій території має глибоке коріння, яке губиться в дуже ранніх періодах і сягає якщо не неоліту, то періоду бронзи¹.

Але величезні розміри території — від Прибалтики до Волги, від Наддніпрянщини до Дону — викликають запитання, чи скрізь тут історичний розвиток відбувався однаково.

І якщо на думку багатьох дослідників для території від Балтики до Поволжя, басейну Оки і верхів'я Дніпра властивий розвиток шляхом повільного, але безупинного поступу, то для території середньої Наддніпрянщини і прилеглих до неї земель характерні могутні піднесення і катастрофічні занепади.

Привертає увагу те, що відсутність катастроф припадає на території, де радянськими дослідниками доведено не тільки існування в ранні часи слов'янських племен, але знайдено й джерела, з яких вони розвинулися. Навпаки, дореволюційні російські та іноземні дослідники визнавали існування на цих землях неслов'янських племен, а появу слов'ян відносили до дуже пізніх часів.

Наявність же катастроф припадає саме на ті території, де існування слов'ян уже в перші століття н. е. змушені були визнати навіть іноземні історики.

Однією з таких катастроф була катастрофа, яка нібито сталася після періоду культури полів поховань, внаслідок якої між цим періодом і часами Київської Русі утворилася лакуна з повним занепадом культури на території Наддніпрянщини, зникненням ремесел і т. д.

Як обґрунтування реальності такої лакуни висували також твердження, що мирні слов'янські племена не могли захистити здобутків

¹ М. И. Артамонов, Спорные вопросы древнейшей истории славян и Руси, КСИИМК, в. VI, 1940, стор. 7—8; П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948.

своєї культури від ворожого наступу кочівників і без бою поступалися територією, відходячи вглиб лісів.

Легкий відступ слов'янських племен ставав зрозумілим, якщо брати до уваги, що високий рівень розвитку культури слов'янських племен дореволюційні російські та іноземні вчені пояснювали привнесеннями та впливами греків, римлян або готів. Відповідно до зовнішніх чинників та джерел впливу визначали і їх хронологічні рамки. Період V, IV—II ст. ст. до н. е. відповідав інтенсивному імпорту грецьких виробів; період II—IV ст. ст. н. е. — припливу римських; VIII—IX ст. ст. — арабських монет.

Все сказане в найбільшій мірі стосується лівобережжя Наддніпряни.

Систематичні польові, головним чином розвідувальні, дослідження широкої території Поворскля і Посулля провадилися Інститутом історії матеріальної культури та Інститутом археології Академії наук Української РСР під керівництвом І. І. Ляпушкіна. Ці дослідження привели автора до висновків, що «є всі підстави стверджувати, що життя населення краю в період, який розглядається, не мало безперервної лінії розвитку. В ній ясно виявляється три періоди з перервами між ними: а) VII—II ст. ст. до н. е. (так званий скіфський період); б) II—IV ст. ст. н. е. (період так званих полів поховань) і в) від VIII ст. до монгольського завоювання (слов'яно-руський період). Для часу II ст. до н. е. — II ст. н. е. та V—VII ст. ст. н. е. ніяких слідів осілости в Поворсклі не виявлено»¹.

У питанні про лакуни між II—IV і VIII—X ст. ст. вирішальне значення має проблема щодо території поширення і взаємозв'язків культури полів поховань і роменсько-боршевської культури, яку цілком слушно підніс І. І. Ляпушкін ще в 1946 р.

«Пам'ятки роменської культури, безумовно, слов'янські, — пише І. І. Ляпушкін, — суперечка може бути лише про хронологічні рамки їх побутування. Пам'ятки полів поховань багатьма дослідниками також визнаються слов'янськими. Достатніх даних для такого твердження поки що нема»².

Тимчасом опубліковані вже після Великої Вітчизняної війни наслідки польових робіт і досліджень довоєнних років³ та польові дослідження післявоєнних років пам'яток культури полів поховань у верхів'ях Дністра та в нижній його течії, в межиріччі приток Дніпра — рр. Росі та Тетерева дають нові, незаперечні факти для доказу саме слов'янської приналежності пам'яток культури полів поховань⁴.

Але в якій мірі це стосується території Лівобережжя? Був Дніпро об'єднуючим чи роз'єднуючим чинником для населення обох його берегів у першому тисячолітті?

Кантемирівська експедиція 1948 р. мала з'ясувати, чи є відмінності в пам'ятках культури полів поховань на лівому березі Дніпра.

Розкопані М. Я. Рудинським три кургани на Кантемирівському могильнику нібито давали позитивну відповідь на це питання, — особли-

¹ І. І. Ляпушкін, Матеріали к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв., КСИИМК. 1946, в. XII, стор. 117, 118.

² Там же, стор. 117.

³ М. Ю. Смішко, Поселення полів поховань у Великих Вікнинах, Археологія, т. I, К., 1947; Доба полів поховань у західних областях, Археологія, т. II, К., 1948.

⁴ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань у північно-західному Придніпров'ї, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949; Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, т. III, К., 1950.

вості виявлялися в курганному типі поховань з підбоям та в катакомбах, а також у характері інвентаря, який, крім звичайного для культури полів поховань асортименту, мав речі кінського убору — вудила й стремена.

Ці факти дали підставу деяким дослідникам культури полів поховань на лівому березі Дніпра, зокрема пам'ятки типу Кантемирівки в їх дальшому розвитку, пов'язувати з пам'ятками салтово-маяцького типу¹.

У зв'язку з цим завдання Кантемирівської експедиції 1948 р. конкретизувалося так:

1. Уточнити питання про речовий комплекс на поселенні та могильнику.

2. Визначити основний тип поховань на Кантемирівському могильнику.

3. З'ясувати тип жител на поселенні.

4. Визначити особливості планування поселення.

Кантемирівське поселення та могильник обстежувалися двічі. В 1924 р. поглиблену розвідку тут провів М. Я. Рудинський², у 1945 р. — І. І. Ляпушкін³.

М. Я. Рудинський, крім зборів на поверхні, в кількох місцях на поселенні заклав траншеї і розкопав на могильнику три кургани.

І. І. Ляпушкін провів поглиблену розвідку і дав докладний аналіз зібраного на поверхні керамічного матеріалу.

Результати робіт обох дослідників були опубліковані.

Експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР у 1948 р. провадила роботи на Кантемирівському поселенні та могильнику протягом місяця і розкрила площу в 560 м²; з них 300 м² — на поселенні та 260 м² — на могильнику⁴.

На поселенні виявлено одну споруду наземного типу та на могильнику 10 поховань, з них 6 тілопокладень і 4 тілопалення.

Поселення

Кантемирівське поселення, як про це вже повідомляли в свій час М. Я. Рудинський і І. І. Ляпушкін, розташоване на південно-західному схилі надзаплавної тераси р. Штурмової — правої притоки р. Коломак. Це поселення довжиною близько 1 км і шириною понад 100 м з північно-східного боку оточене невеликим яром, з південно-західного — глибокою балкою, якою протікає невеликий струмок — права притока р. Штурмової.

Уся поверхня поселення досить рясно усяяна уламками посуду, характерного для культури полів поховань, та потрощеними кістками тварин, що в окремих місцях скупчені в досить значній кількості, як це спостерігав і І. І. Ляпушкін. Багато таких скупчень виявлено понад схилом, кілька скупчень знайдено по схилу, майже біля підніжжя тераси.

¹ І. І. Ляпушкін, Поселение эпохи железа в бассейне реки Ворсклы, КСИИМК, в. XXI, 1947, стор. 96—97; Археологические памятники в бассейне р. Ворсклы, КСИИМК, в. XIX, 1948, стор. 33.

² М. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Записки ВУАК, т. I, 1931.

³ І. І. Ляпушкін, Поселение эпохи железа в бассейне реки Ворсклы, КСИИМК, в. XXI, 1947, стор. 96—97.

⁴ Учасники експедиції: науковий співробітник Інституту археології Є. В. Махно (керівник), студентка КДУ Є. І. Силенок, науковий співробітник Полтавського історичного музею Н. Х. Дідан, фотограф В. О. Пайдем.

У трьох місцях біля скупчень закладені траншеї, які в двох місцях були розширені до розкопів I та III.

Розкоп I площею в 148 м^2 було доведено до глибини $0,8 \text{ м}$. Знахідки, виявлені в розкопі, складалися з уламків кружального посуду, потрошених кісток тварин та окремих кусочків печини, частина з яких має відбитки лози. Знайдено, крім того, глиняне пряслице біконічної форми й грузило.

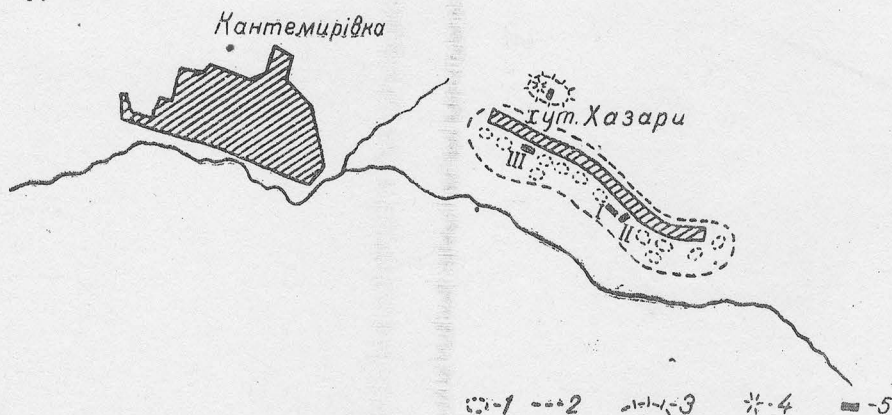

Рис. 1. План околиці с. Кантемирівки.

1 — залишки зруйнованих жител; 2 — межа поселення; 3 — межа могильника; 4 — курган, розкопаний в 1924 р.; 5 — розкоп.

Найбільша насиченість знахідками припадає на глибину до $0,35 \text{ м}$, особливо — до $0,2 \text{ м}$. Нижче $0,3—0,4 \text{ м}$ знахідок менше й на глибині $0,8 \text{ м}$ вони майже повністю зникають.

Залягає культурний шар в основній своїй частині в орній землі; це давало підстави припускати, що споруди на поселенні були наземними. Печина з відбитками лози свідчила про те, що стіни їх будувалися на дерев'яному каркасі із стовпів, обплетених лозою і обмазаних глиною. Фрагмент глиняної черені давав підстави вважати, що печі були глиняні.

Спостереження на розкопі I підтвердилося матеріалами розкопу III, в якому на глибині $0,25—0,30 \text{ м}$ виявлено розвал печини — залишки від двох стін (північної та західної) наземної споруди. Характер розвалу давав підставу припускати, що споруда була невелика, чотирикутна, витягнута вздовж схилу довгими сторонами, зорієнтована відповідно рельєфу місцевості з північного заходу на південний схід під кутом приблизно в $25—30^\circ$.

Після зняття печини виявилось, що долівка споруди із західного боку заглиблена в землю на $0,12—0,15 \text{ м}$. Східна частина долівки знаходиться на рівні сучасного її горизонту і має розміри $7 \times 4 \text{ м}$.

На відстані 4 м від північної стіни виявилось скупчення печини, яке своєю конфігурацією дає підстави вважати, що це — залишки стінки, яка ділила споруду на дві камери: одна з них мала площу $4 \times 4 \text{ м}$, а друга — приблизно $3 \times 4 \text{ м}$.

Вздовж західної стіни в більшій камері споруди стояло понад десяток роздавлених розвалом стіни посудин; з них — дві кружальні мисочки з вилошеною поверхнею, а решта — горщики, зроблені від руки.

Поруч лежало кілька конусоподібних грузил, які мали такий поганий обпал, що при дотику розсипалися на дрібненькі кусочки.

У розкопі, крім того, виявлено уламки кружального посуду з шершавою поверхнею та кістки тварин.

Отже, розкопками 1948 р. на Кантемирівському поселенні встановлено, що будівлі тут були наземного типу, збудовані на дерев'яному каркасі із стовпців, обплетених лозою, сліди яких збереглися на обпаленій під час пожежі глині від обмазки стін.

Відповідно до розташування скупчень уламків посуду й кісток, які відповідають місцям будівель часів полів поховань, можна думати, що будівлі ці були розташовані вздовж схилу, в один, можливо, в два ряди.

Таким чином, тип будівель, планування, розміри й топографія Кантемирівського поселення цілком відповідають типу будівель, планування, розмірам і топографії відомих уже поселень культури полів поховань на Правобережжі¹.

Те ж саме можна сказати й про характер інвентаря.

Відповідно до правобережних поселень на Кантемирівському поселенні найбільша кількість знахідок припадає на керамічний посуд, який так само представлений кружальним посудом з шершавою та лощеною поверхнею, а також посудом, зробленим від руки.

Збори на поверхні дали найбільшу кількість кружального посуду з шершавою поверхнею, але в західній частині поселення, як це відзначено ще І. І. Ляпушкіним, крім кружального посуду, що виявлений в достатній кількості, є й посуд, зроблений від руки.

Співвідношення різних груп посуду не однакове в обох розкопах. Якщо розкоп І мав виключно гончарний посуд, причому посуд з шершавою поверхнею тут становить понад 90 % (932 уламки) і трохи менше 10 % (99 уламків) припадає на посуд з лощеною поверхнею, то розкоп ІІ поруч з кружальним мав посуд, зроблений від руки, причому ліпний посуд тут становить 39 % (197 уламків); кружальний з лощеною поверхнею 23 % (113 уламків).

Співвідношення посуду з шершавою та лощеною поверхнею в групі кружального посуду з розкопу ІІІ укладається в такі показники: посуд з шершавою поверхнею становить 64 %, посуд з лощеною поверхнею 36 %.

Комплекс розкопу ІІІ, за цими даними, входить в одну групу правобережних пам'яток, яка включає Черняхівський могильник, розкоп 1940 р. у с. Жуківцях, нижні комплекси з розкопів 1946 р. у с. Жуківцях та з розкопу 1947 р. у с. Ягнятині.

Комплекс розкопу І відповідає Ягнятинському поселенню, зокрема дослідженим комплексам 1947 р., житлу № 3 з с. Жуківців 1946 р. та с. Дідівщини².

Перша група пам'яток датована монетами карбування ІІ—ІІІ ст. н. е. Друга група — амфорою та фібулами VI ст. н. е.

Можна припускати, що відповідно до правобережних пам'яток комплекс розкопу ІІІ належить до порівняно ранніх жител Кантемирівського поселення, а комплекс розкопу І цілком відповідає пізнішому

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань у північно-західній частині Правобережжя, Археологічні пам'ятки УРСР, т. І, К., 1949.

² Там же.

періоду в існуванні поселення, хронологічні рамки якого мають виходити поза межі V ст. н. е.

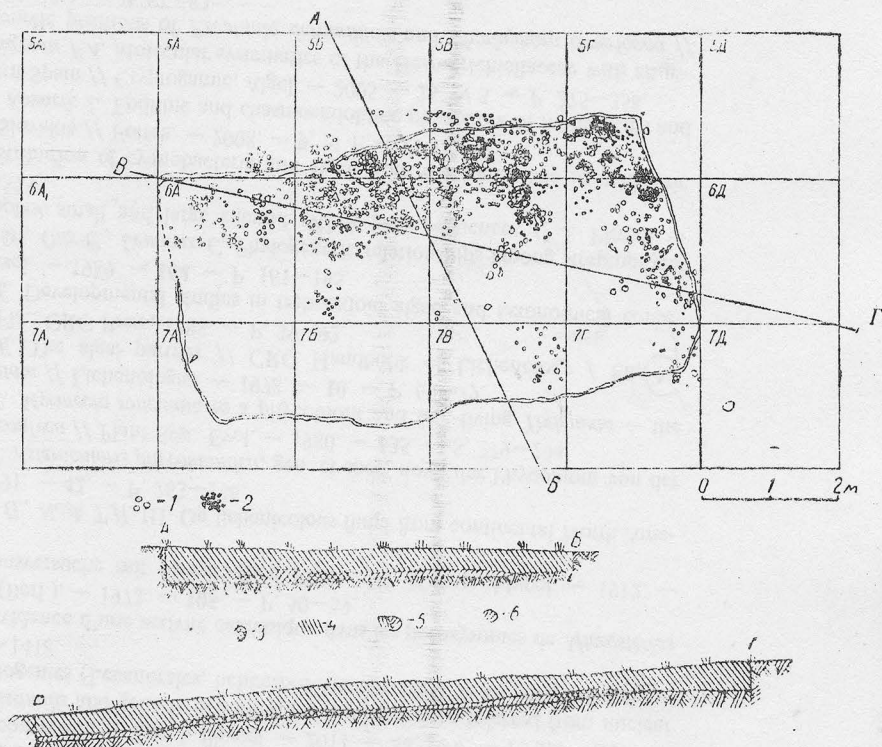

Рис. 2. План та розрізи житла з розкопу III.
1 — печина; 2 — розбитий посуд; 3 — печина; 4 — чорнозем; 5 — некопана земля;
6 — заповнення під долівкою житла.

Могильник

На відстані трохи більше як 100 м на південний захід від поселення на плато розташований могильник, розміри якого, можна думати, відповідають площі поширення уламків посуду на поверхні — ширина могильника 80—100 м (схід—захід), довжина 150 м (північ—південь), тобто він займає приблизно площу в 1,5 га.

У південно-західній частині могильника, в місцях скупчення уламків посуду, закладено траншеї I та II, що згодом були перетворені на розкопи і, з'єднавшись один з одним, зайняли площу в 262 м², на якій розкопано 10 поховань, з них 4 тілопалення і 6 тілопокладень.

Тілопалення і тілопокладення розташовані впереміжку на відстані 2—4 м одне від одного і виявляються на глибині 0,3—0,5 м у лесовому підзолистому ґрунті без будь-яких ознак ям.

Над всіма без винятку похованнями знаходяться скупчення уламків посуду, переважно мисок; деякі з них мають сліди діяння вогню і часом навіть ошлаковані.

Тілопокладення (№ 1, 1а, 2, 3, 4, 9). Кістяки цих поховань лежать у випроستانому стані, з руками, витягнутими вздовж тіла (крім поховання № 9), орієнтовані головою на північний захід і майже на

північ і (крім поховання № 1) не мають супровідного інвентаря. При деяких з них трапляються кістки тварин (поховання № 3 і 4), при інших — деревні вуглики (поховання № 2).

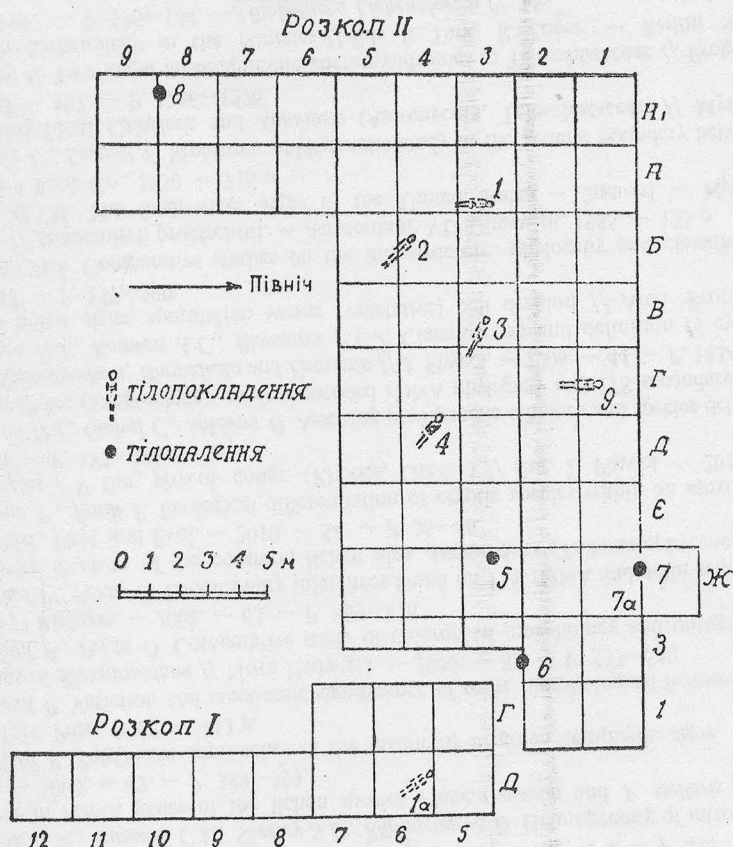

Рис. 3. План розкопів I та II на Кантемирівському могильнику.

Інвентар поховання № 1 (єдиного інвентарного поховання) складається з двох біконічних мисочок сірого кольору з лощеною поверхнею і одного горщикя, зробленого від руки, які стояли на кістках ніжок кістяка дитини 7—8 років. З лівого боку кістяка, над голівкою і вдовж всього тіла майже при кістяку, виявлено обвуглену дошку завтовшки до 1,5 см.

Кістяки тілопокладень № 1а, 2, 3, 4 належать немовлятам, і збереженість їх дуже погана.

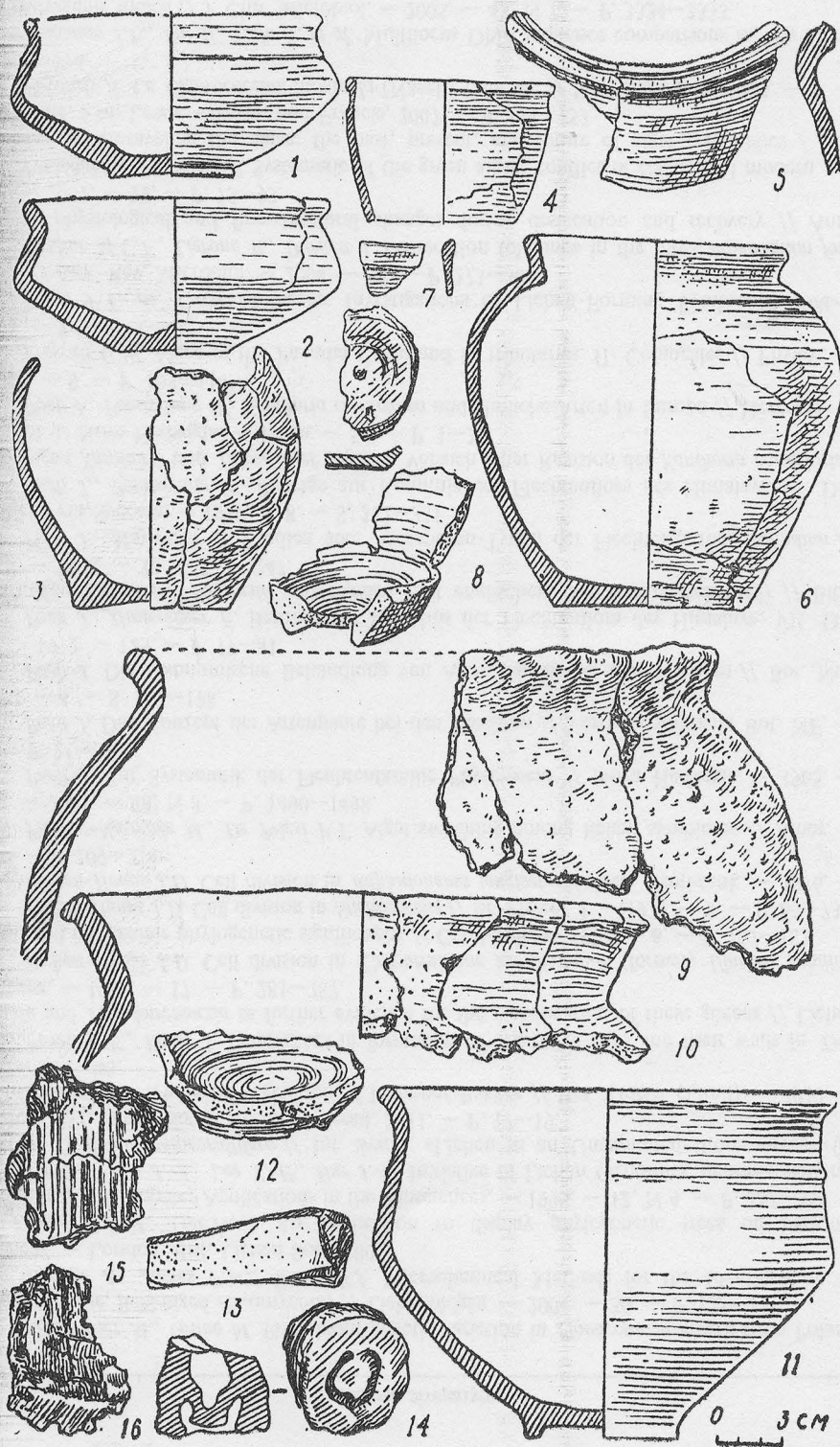
Кістяк тілопокладення № 9 належить дорослій людині, він лежить з трохи підігнутими в колінах ногами, з корпусом, повернутим у правий бік і далеко назад закинutoю головою. Обидві руки знаходяться перед корпусом.

Тілопалення (№ 5, 6, 7, 8). Ці поховання (крім недостатньо з'ясованого поховання № 5) мають супровідний інвентар, який, крім кружального посуду, також складається і з деяких інших речей — скляної посудини (поховання № 7), металевих речей і намистини (поховання № 8).

ТАБЛИЦЯ І

Предмети з могильника та поселення:

- 1, 2 — кружальний посуд з поховання № 1;
- 3 — ліпний горщик з поховання № 1;
- 4 — кружальний кухлик з відмученої глини, знайдений в посудині № 6;
- 5, 6 — кружальний посуд з поховання № 7;
- 7 — уламок кружальної, з лощеною поверхнею посудини з поховання № 8;
- 8 — денце кружального горщика з поховання № 8;
- 9, 10 — вінця великих ліпних горщиків, знайдених на долівці житла;
- 11 — кружальна мисочка з вилощеною поверхнею, звідти ж;
- 12 — денце кружального горщика з розкопу № 1;
- 13 — точильце з пісковика;
- 14 — денце амфори;
- 15, 16 — залишки обгорілої обмазки стін.

Інвентар поховання № 5 складається з уламка вінець від посудини (очевидно, горщика з шершавою поверхнею), що лежав поруч з перепаленими кісточками. І якщо це не випадково зруйноване поховання, в якому залишилася лише частина від цілої посудини, то цей уламок міг символізувати цілу посудину. Недалеко від поховання виявлено намістину з білої емалі.

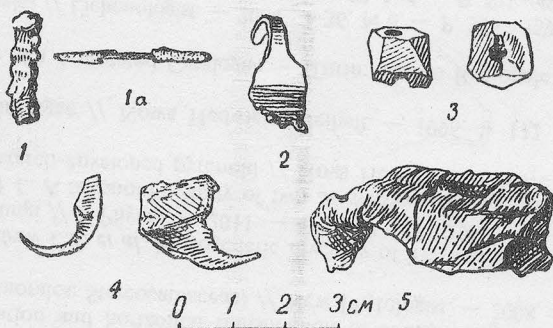

Рис. 4. 1, 1а — залишки бронзової арбалетної фібули із залізною віссю з поховання № 8; 2 — крючок від пряжки, звідти ж; 3 — намістина з поховання № 7; 4, 5 — стоплене скло.

Залишки від спалення у похованні № 6 були складені в опуклобоку закриту мисочку, на північ від якої виявлено два скупчення уламків від двох посудин. Посуд має шершаву поверхню, плоске дно.

Інвентар поховання № 7 складається з двох опуклобоких горщиків з високими плічками, відігнутими назовні вінцями й плоскими денцями. Поверхня горщиків шершава, сірожовтуватого кольору. Вони зроблені на гончарському крузі, з глини, що має значну домішку дрібного піску.

Обидва горщики заповнені кальцинованими кістками, частина яких знаходилася поза посудинами.

В одному з горщиків серед кісток виявлено вінця з частиною бочка від маленької посудини типу округлоденцевої чарки, яка була перевернута догори дном. Тут же знайдено кілька зливків перепаленого скла. Поза горщиками виявлено намістину.

Від інвентаря поруйнованого поховання № 8 збереглося денце маленької посудини з лощеною поверхнею на підставній плитці й плоске денце від горщика з шершавою поверхнею, наповнене кальцинованими кісточками, серед яких знайдено вісь з накрученим на неї дротом від арбалетної фібули, пружина якої має по чотири витки з кожного боку, та уламок речі, яку важко визначити (може бути, це — частина прорізної пряжки так званих часів переселення народів).

Таким чином, нові дані з розкопок Кантемирівського могильника свідчать, що основним типом поховань тут були безкурганні і в загальній масі цих поховань кургани, розкопані в 1924 р. М. Я. Рудинським, є винятком, а не правилом.

Обстановка безкурганних поховань і різні деталі ритуалу цілком відповідають обстановці і деталям ритуалу в могильниках Правобережжя.

Більше того, ми маємо деякі підстави говорити про співіснування курганних і безкурганних поховань в одних і тих же могильниках Правобережжя, як, наприклад, у Романках.

За загальною характеристикою, Кантемирівський могильник, на основі розкопаних поховань, входить у групу, яка включає могильник біля с. Дідівщини та пізніші поховання Ромашківського могильника і датується V—VI ст. ст. н. е.

Отже, попередні дані розвідувальних розкопів свідчать, що суттєвих, корінних ознак, за якими можна було б Лівобережжя першої половини і середини I тисячоліття протиставляти Правобережжю, ми не маємо.

Можна думати, що лісостепова частина, в якій поширені пам'ятки культури полів поховань, мала спільну лінію розвитку, яка має вказувати на прямі генетичні зв'язки пам'яток культури полів поховань і пам'яток Київської Русі. Це підтверджується як матеріалами Донецького городища, так і матеріалами розвідок Інституту археології Академії наук Української РСР за 1945—1949 рр.¹.

Ці факти дають не тільки нові підтвердження приналежності пам'яток полів поховань антам, але й вказують на те, що лінія розвитку від ранньослов'янських племен до Київської Русі не йшла одним потоком. Слов'янські племена існували на різних територіях і шляхи їх розвитку, переплітаючись між собою, піднімалися безперервно вгору.

Е. В. МАХНО

Кантемировское поселение и могильник культуры полей погребений

Резюме

В статье поданы материалы раскопок 1948 г. на Кантемировском поселении и могильнике.

Раскопками установлено, что основным типом погребений этого могильника были не курганные захоронения (как это может казаться на основании раскопок М. Я. Рудинского в 1924 г.), а погребения бескурганые — трупосожжения и труположения с инвентарем и без инвентаря, по всем признакам абсолютно аналогичные погребениям черняховского типа на Правобережье.

Аналогичны правобережным также характер жилищ, тип поселения и его планировка. На поселении раскрыты комплексы более ранние (II—IV вв.) и более поздние (очевидно, V—VII вв.).

Эти новые факты дают основание высказать предположение, что культурное развитие обоих берегов Днепра в первой половине и середине I тысячелетия было сходным, что основным населением здесь были анты, культура которых имеет генетические связи с культурой Киевской Руси, как это доказано на памятниках Правобережья.

Установленные факты опровергают высказанные в археологической литературе соображения о наличии лакун в культурном развитии Левобережья.

¹ Д. Т. Березовець, Археологічні дослідження на території Путивльського району, Сумської області; Ф. Б. Копилов, Посульська експедиція. Роботи вміщені в цьому томі.